

22ste jaargang

nummer 6

juni 1986

DAAD EN GEDACHTE

**orgaan gewijd aan de problemen
van de zelfstandige arbeidersstrijd**

+++++
+ Bij elke bijzondere handeling +
+ gaat het denken aan het doen +
+ vooraf. Bij het handelen van +
+ klassen of massa's blijkt de +
+ betekenis van het handelen +
+ pas achteraf. Hier gaat de +
+ daad vooraf aan het begrip. +
+++++

+++++
+ Theo Maassen +
+++++

DAAD EN GEDACHTE

ORGAAN GEWIJD AAN DE PROBLEMEN
VAN DE ZELFSTANDIGE ARBEIDERSSTRIJD

GEEN VASTE ABONNEMENTSPRIJS

DE UITGAVE ZAL WORDEN BEKOSTIGD UIT
VRIJWILLIGE BIJDRAGEN

Redactie en administratie:

Schouw 48-11, 8232 BD Lelystad

Postgiro 307695

TER HART WON DE SLAG OM DE 36 UUR MAAR

WIE HEEFT DIE EIGENLIJK VERLOREN?

Hebt u ooit, beste lezer, op de avond van Kamer-, Staten- of raadsverkiezingen geluisterd naar de commentaren van de partijleiders op de uitslagen? Zo ja, dan zal het u niet onbekend zijn, dat er in de stembusstrijd nimmer verliezers zijn. Is de Kamerfractie van het CDA enkele zetels achteruit gegaan, dan zal de heer Bert de Vries, die anders nooit iets rond-uit zegt en immer als de kat om de hete brij om alle vragen en alle problemen heendraait, u opeens met een vloed van woorden komen uitleggen, dat u dat moet beschouwen als een konsolidatie en het derhalve als een overwinning moet zien. Heeft de PvdA een zelfde aantal zetels behouden als zij al had, dan weet de heer Den Uyl u nauwkeurig te vertellen, dat ook dat niets anders is dan in feite een grote zege. En van overwinning hoort u ook Ina Brouwer of Ria Bekkers, André van Es of mevrouw Ubels spreken bij een teleurstellende uitslag voor 'klein links'. De heer Schutte van het GPV en de heer Van der Vlies van de SGP verzekeren u om het hardst dat, bij gelijkblijvend of iets kleiner zeteltal van hun respektievelijke Gideonsbenden hun overwinning - zoals de bekende dadels van Hassan - nog vele malen groter is dan zij schijnt. Kortom, wat er aan het eind van zo'n verkiezing ontbreekt, dat is behalve de politieke groepering die een nederlaag heeft geleden, ook het gezonde mensenverstand oftewel de normale logika.

Precies hetzelfde beeld dat iedere keer opnieuw zo'n verkiezingsavond te zien geeft, kon men ook waarnemen toen de 'uitputtingsslag' gestreden was tussen de metaalwerkgeversvereniging FME en de Industriebond FNV. Nadat de onderhandelingen over een nieuwe cao compleet waren vastgelopen omdat werkgeversvoorzitter ir. W.J. ter Hart hardnekkig weigerde te praten over de eis van een werkweek van 36 uur, verklaarde de vakbond geen duimbreed te zullen wijken. Vervolgens werden diverse metaalbedrijven doorstaking stilgelegd. Op woensdag voor Hemelvaartsdag werd een kompromis bereikt, waarin over de invoering van de 36-urige werkweek met geen enkel woord werd gerept. Dat kan door een zinnig mens maar op één manier worden uitgelegd: Ter Hart is als overwinnaar uit de strijd te voorschijn gekomen.

Maar wie daaraan de konklusie zou willen verbinden, dat de Industriebond dus verloren had, werd door de woordvoerders van deze vakorganisatie uit de droom geholpen. Tegenover de vertegenwoordigers van alle media verklaarden zij om het hardst, dat de stakingen weliswaar werden afgeblazen zonder dat er bereikt werd wat men ermee bereiken wilde, maar dat er niettemin toch geen sprake was van een nederlaag van de vakbeweging. Naast Bert de Vries of mooi-prater Edje Nijpels zouden Jan Schermer en ekonoom Piet Vos van de Industriebond bepaald géén gek figuur slaan. Wie hoorde hoe ze zich in allerlei bochten wrongen werd er gewoon duizelig van.

Aan de onderhandelingstafel, zo konstateerde een redakteur van *NRC-Handelsblad* op zaterdag 10 mei j.l., heeft ir. Ter Hart het spel geregisseerd. Dat valt niet te betwijfelen. Van meet af aan weigerde hij te onderhandelen zolang de eis van 36 uur niet was ingetrokken. Gegeven het feit, dat inmiddels bij een aantal bedrijven werd gestaakt, ontstond er diensten-gevolge een soort van patstelling. De zaak scheen muurvast te zitten. Daar-in kwam echter verandering toen directeur Rob Lubbers van het constructie-bedrijf Hollandia in Krimpen aan den IJssel de Industriebond met een kort geding dreigde en op die manier tot een gesprek dwong. Dat begon op maandag 28 april en bracht de twee partijen binnen zeer korte tijd tot elkaar. Zij werden het samen eens over een tekst, die voor wat betreft de kwestie van de arbeidstijdverkortung als volgt luidde:

"Het streven zal gericht moeten blijven op het verkorten van de arbeidsduur, waarbij duidelijk is dat dit voor bepaalde vakgroepen, bedrijven of afdelingen en ook voor de beschikbare vervanging problemen kan opleveren. Teneinde te bereiken dat er druk komt op het verminderen van de arbeidsduur van 1752 uur op jaar-basis naar 1648 uur (de 36-urige werkweek) wordt voorgesteld om een systeem van strafheffing in te voeren."

Het was een tekst waarin niets konkreet werd vastgelegd en die dusdanig was geformuleerd, dat hij voor tweeërlei uitleg vatbaar was. De vakbeweging kon tegenover haar leden zeggen, dat het *s t r e v e n* (maar ook niet meer dan dat) naar 1648 uur toch maar was vastgelegd. De ondernemers zouden, als FME en Industriebond elkaar op basis van een dergelijke tekst zouden vinden, kunnen zeggen: het blijft 1752 uur, wij zijn tot niets verplicht, maar als wij de werktijd niet verkorten, dan zullen wij een heffing moeten betalen.

Een gezinslid van directeur Rob Lubbers hoorde van de 'Hollandis-overeenkomst' via het Journaal. Ze konkludeerde: "Het wordt toch de 36-urige werkweek". "Dat vind ik een prima uitleg", zei directeur Lubbers tegen een redakteur van *NRC-Handelsblad*. Maar zijn eigen oordeel luidde anders. Aan de journalist in kwestie legde hij uit, dat ondernemers en vakbeweging in feite hetzelfde doel hebben, namelijk het verminderen van de werkloosheid, het scheppen van arbeidsplaatsen. "Arbeidstijdverkortung", zo voegde hij er aan toe, "heeft de vakbeweging zelf één van de middelen ter bereiking van dit doel genoemd. Welnu, juist dat middel wens ik niet te gebruiken, maar met het doel blijf ik het eens."

Wat de ondernemer Lubbers tegen de verslaggever zei, had hij eerder, op dinsdag 29 april, tijdens het tweede gesprek met de Industriebond FNV, ook tegen de vakbondsmensen gezegd. Dat verhinderde niet, dat beide partijen het "Hollandia-model" als een geschikte basis beschouwden, waarop de onderhandelingen met de FME zouden kunnen worden hervat. Inmiddels beves-

tigde FNV-voorzitter Hans Pont op vrijdag 2 mei publiekelijk wat Hollandia-direkteur Lubbers op 30 april tijdens het onderhoud met de bondsbestuurders al wist: de vakbeweging beschouwde de kortere werkweek als "slechts één van de wegen om het terugdringen van de werkloosheid te bereiken."

Toen Pont dat verklaarde stonden de stakingspiketten nog te posten bij de platgelegde bedrijven. Achter hun rug en over hun hoofden heen had de FNV-voorzitter het 'staakt-het-vuren' geblazen.

Werkgeversvoorzitter Ter Hart, die zelfs geweigerd had te praten toen de Industriebond - om hem tegemoet te komen - een alternatief pakket maatregelen tot herverdeling van de arbeid op tafel had gelegd, en dat omdat er op dat moment nog werd gestaakt, kreeg volledig zijn zin. De stakingen werden opgeheven; 'opgeschort', zoals het in het jargon van de vakbeweging heette. De weg naar een hervatting van de onderhandelingen lag open. Maar wie veronderstelde, dat zij op basis van het 'Hollandia-model' zouden worden gevoerd, had buiten de waard, dat wil zeggen buiten Ter Hart gerekend. Hoe nietszeggend, dubbelzinnig en vaag de tekst ook was waarover Rob Lubbers en zijn gesprekpartners het eens waren geworden, ze ging kennelijk de voorzitter van de metaalwerkgevers desondanks nog te ver.

In het weekeinde dat voorafging aan de opschorting van de stakingen werd informeel overleg gevoerd tussen de Industriebond en de FME. Tijdens dat overleg werd nadrukkelijk vastgesteld, dat het 'Hollandia-model' zeker n i e t als basis voor het komende gesprek zou dienen. Luttele dagen tevoren had voorzitter Visser van de Industriebond nog verklaard, dat alleen d a n aan de leden zou worden gevraagd de akties te beëindigen, indien het 'Hollandia-model' als basis voor de nieuwe onderhandelingen zou dienen. Toen dat niet het geval bleek werden de akties t ó c h beëindigd. Het zal onze lezers zo langzamerhand al wel enigszins duidelijk zien geworden hoeveel redenen de Industriebond FNV wel had om zich allerm minst als de verliezer te beschouwen. Het zal hun, hopen wij, aanstonds nog veel duidelijker worden.

Ter Hart kreeg zijn zin, zonder dat hij ook maar één koncessie had behoeven te doen. De onderhandelingen werden op woensdag 7 mei hervat, ofschoon, zoals bestuurder Schermer moest erkennen, de situatie nog precies zo was als twee weken eerder toen de patstelling werd bereikt. "Maar", zo voegde hij er vergoelijkend aan toe, "wij willen nu eenmaal alles doen wat in ons vermogen ligt om tot een goed overleg te komen. Als het komende gesprek niets oplevert wil de bond opnieuw stakingen uitroepen."

Die laatste zin was natuurlijk voor de achterban bestemd in de hoop, dat die er enig geloof aan zou willen hechten. De heer Ter Hart deed dat uiteraard niet. Hij hechtte geen geloof aan vakbondsm ythen, noch gaf hij zich over aan illusies. Hij was als ondernemer realist en wist dat na hetgeen de bond aan optimistische geluiden over het 'Hollandia-model' had laten horen, met de vrije Hemelvaartsdag en het weekeinde in het vooruitzicht en nadat eenmaal stoom was afgeblazen, een nieuwe stakingsoproep die dan eventueel op vrijdag 9 mei zou hebben moeten uitgaan, geen schijn van kans maakte om te worden gevolgd. Dat wisten de bestuurders, hun voor de eigen achterban en niet voor die van Ter Hart bestemde 'dreigementen' ten spijt, natuurlijk ook. Zo kwam er een kompromis uit de bus, waarin wel van 'herverdeling van werk' wordt gesproken, maar gezwezen wordt over het vage en tot niets verplichtende schone 'streven' uit het 'Hollandia-model'.

Tegenover een verslaggever van *De Volkskrant* gaf Jan Schermer, de cao-coördinator van de Industriebond FNV, de nederlaag openlijk toe. Althans

aanvankelijk. Nog in de loop van het interview (dat op vrijdag 9 mei in de krant werd gepubliceerd) begon hij het over een andere boeg te gooien:

"Als de buitenwacht zegt, jullie hebben de strijd om de 36 uur verloren, zeg ik: dat is te hard... We hebben onze doelstelling niet verloochend, dat hou ik staande... De eis van een collectieve 36-urige werkweek van bovenaf is weliswaar verleden tijd, echter ons denken over arbeidstijdverkorting is gegroeid... Ik ben niet ontevreden over het resultaat. Er zijn dingen binnengehaald. Ik heb niet het gevoel de slag totaal verloren te hebben..."

Eerst zei Schermer: "Ons verlies is duidelijk zichtbaar", vervolgens poogde hij op alle mogelijke manieren het wat minder duidelijk zichtbaar te maken. En wat te denken van zijn uitspraak, dat bij de Industriebond het d e n k e n over de arbeidstijdverkorting is gegroeid? Dat 'denken' groeit kennelijk naarmate de arbeidstijdverkorting kleiner wordt of geheel achter de horizon verdwijnt. Zaliger nagedachtenis, zeggen we dan.

"We hebben thans cao-afspraken waarin de werkgevers zelf geloven", zo heeft Schermer gezegd. "Dat haal je de koekoek", zeggen wij. "Ze hebben er alle reden toe."

Maar zouden wij dan soms willen betwisten, dat de vakbeweging de slag om meer werk, inderdaad n i e t verloren heeft? Laat ons wel wezen: er heeft nog nooit iemand een slag verloren, die niet geleverd werd. Er is geen slag om meer werk geweest, doch een slag om de 36-urige werkweek. Er is geen ondernemer die niet meer werk, dat wil zeggen meer banen wil scheppen, onder de voorwaarde althans dat het grotere aantal arbeidskrachten hem ook meer winst zal opleveren. Zodra die mogelijkheid bestaat komen de banen zonder slag of stoot vanzelf. Als grotere winst slechts kan worden bereikt door grotere arbeidsproductiviteit, dat wil zeggen door meer producten met minder arbeidskrachten via arbeid besparende machines, dan komen de banen er niet. Dan zal er mogelijk wél sprake zijn van arbeidstijdverkorting. Maar dat zal dan allesbehalve een middel tot vermindering van de werkloosheid blijken. Zó liggen de kaarten. Daar kan de vakbeweging niets aan veranderen, hoezeer ze zich ook in bochten wringt.

=====

V E R D W I J N E N O N Z E P O L I T I E K E P A R T I J E N ?

Wij hebben in "Daad en Gedachte" meer dan eens betoogd, dat de ontwikkeling van het moderne kapitalisme, de aanpassing van de politieke bovenbouw van de maatschappij aan haar economische onderbouw, alsmede de vermindering van de tegenstellingen tussen de diverse groepen binnen de heersende klassen, niet zonder gevolgen blijft en is gebleven voor de politieke partijen. Elk daarvan vertegenwoordigde eens een bepaalde kategorie van de burgerlijke maatschappij. Naarmate de grenzen tussen tal van sociale groepen vervaagden, naarmate bijvoorbeeld de middenstand en de kleine bourgeoisie hetzij door de grote burgerij werden opgezogen, hetzij verdwenen in het proletariaat of naarmate de vroegere agrariërs hoe langer hoe meer en in hoe langer hoe groter getale échte en pure kapitalisten werden (wat som-

mige van hen, zoals de Groningse hereboeren altijd al waren geweest), verloren de politieke organisaties die hen eens vertegenwoordigden hun typische kenmerken.

De onderlinge tegenstellingen tussen de hier bedoelde groepen had ook duidelijke tegenstellingen en even duidelijke verschillen in het leven groepen tussen de politieke organisaties. De wezenlijk kapitalistische liberale Unie en de liberale Vrijheidsbond leken in niets op Abraham Kuyper's partij der 'kleine luiden' en de S.D.A.P., de partij die de arbeiders probeerde te organiseren teneinde hun burgerlijke emancipatie te voltooien en zo het gebouw van de burgerlijke democratie de definitieve gestalte te geven, leek weer in niets op de genoemde partijen. Dientengevolge bloeide er toentertijd een rijk geschakeerd politiek leven en waren politici van een geheel ander type en uit een geheel ander hout gesneden dan de politici van nu.

Aan dit verschijnsel werd de afgelopen maand mei uitvoerig aandacht besteed door *NRC-Handelsblad*. In het bewuste artikel, dat "Het verdwijnen der partijen" heette, werd op de oorzaken ervan nauwelijks ingegaan, maar werd aan de symptomen des te meer aandacht besteed. De schrijver ervan beschreef - aan de hand van vele voorbeelden - uitvoerig hoe er in praktisch alle politieke organisaties van het ogenblik een gebrek aan inspiratie te bespeuren valt. De saaiheid heeft overal toegeslagen. Van werkelijk politiek leven is nauwelijks sprake meer. Oude partijtradities sterven af. Er is sprake van ledenverlies en van teleurstelling.

Wat de politici betreft: men behoeft maar op het verschil te letten tussen Troelstra en Den Uyl, tussen de liberale voorman Sam van Houten of een figuur als Thorbecke en hun politieke nazaten als Ed Nijpels of Van Aardenne, om te beseffen hoe ver wij van een heroisch parlementair verleden zijn verwijderd en hoeveel de tijd van de een verschildt van die van de ander.

De schrijver van het stuk in het door ons genoemde dagblad vraagt zich af, of de christen-democratie en het 'socialisme' door het volbrengen van hun emanciperende taak zichzelf in zekere zin overbodig hebben gemaakt en dientengevolge verdwijnen zullen. Aan dat laatste geloven wij niet zo direkt. Verdwenen is de taak waarvoor de partijen - en niet alleen deze - ooit stonden en daarmee is ook het oude slag politici verdwenen, niet alleen in ons land. Het zal nooit meer terug komen. Het politieke gevecht dat men ooit in de parlementen aanschouwde is gestreden. In plaats van het oude slag politici zijn de specialisten gekomen, de vaklui voor wie de politiek minder een roeping (zij het dan een roeping die door kapitalistische belangen en tegenstellingen werd ingegeven) is dan wel een beroep. In het parlement wordt niet langer politiek bedreven, het parlement is tot een college van bestuurders geworden. Voor zover in het parlement een 'beleid' besproken wordt, is 't niet langer een politiek beleid, maar het beleid van managers.

Politiek eiste een bepaalde vorm van organisatie. Managersbeleid vereist een totaal andere organisatievorm. De verandering die dat met zich brengt wordt in de *NRC* indringend beschreven. Wie het stuk leest kan zich niet aan de indruk onttrekken dat het om de zwanenzang van de politiek gaat.

Voor ons is dat geen verrassing. Politiek bedrijven was aan de orde zolang de burgerlijke emancipatie van de arbeidersklasse nog niet was voltooid. Nu dat wél het geval is zijn er nauwelijks nog werkelijk politieke

vraagstukken. Wat dreigender dan ooit aan de horizon van de kapitalistische maatschappij opdoemt, dat zijn sociale problemen die aanleiding tot sociale conflicten en sociale strijd geven.

=====

DE ARBEIDERS TEGEN HET HAVENKAPITAAL,

HET HAVENKAPITAAL TEGEN DE ARBEIDERS

Ruim vier jaar geleden voltooide Sjaak van der Velden een studie over de na-oorlogse ontwikkeling van de klassenverhoudingen in de Rotterdamse haven. Wij hebben dit omvangrijke, zo'n 275 bladzijden tellend geschrift pas zeer onlangs onder ogen gekregen. Dat de periode van 35 jaar waarop 't betrekking heeft al weer meer dan vijf jaar achter ons ligt, is geen reden om het onbesproken te laten. Dat des te minder, omdat het hier géén gelegenheidsonderzoek betreft. Hoewel de schrijver zich in het bijzonder met het Rotterdamse havenbedrijf bezig houdt, stelt hij in feite een algemeen probleem aan de orde. Dit namelijk: in hoeverre er een samenhang bestaat tussen technische vooruitgang en technische veranderingen enerzijds, de strijd van de arbeidende klasse anderzijds. In welke mate, vraagt Van der Velden zich af, bepalen deze dingen elkaar? Zijn de veranderingen in techniek en organisatie niet 'de andere kant van de klassenstrijdmedalje?' Gaat het daarbij niet om een strijd van de ondernemers als antwoord op de strijd van de arbeiders? Het zijn vragen die Van der Velden in de loop van zijn uiteenzettingen en in zijn slotkonklusies met een volmondig 'ja' beantwoordt.

Wij hebben de studie van Sjaak van der Velden 1) zeer geboeid, met bewondering en met instemming gelezen. Die instemming is een gevolg daarvan, dat hij op tal van pagina's standpunten ontwikkelt, die zich in onze ogen in gunstige zin onderscheiden van de opvattingen die men doorgaans hoort verkondigen, hetzij in het burgerlijke kamp, hetzij door diverse groepen of stromingen die zich tot de zogenaamde 'arbeidersbeweging' rekenen.

De verschillen in zienswijze waarop wij hier doelen manifesteren zich al terstond in de 'Inleiding'. Daar wordt gekonstateerd, dat de bekende uitspraak van Marx, dat 'de geschiedenis van iedere tot nu toe bestaande maatschappij de geschiedenis van klassenstrijd is' weliswaar veelvuldig wordt onderschreven, doch dat degenen die dat doen, zodra zij zich met sociale ontwikkelingen bezig houden, aan de klassenstrijd nauwelijks of totaal geen aandacht besteden. Onmiddellijk daarop geeft Van der Velden een verklaring voor dat feit: 'klassenstrijd wordt veelal slechts in zijn simpelste en elementairste vorm signaleerd; er wordt niet erkend, dat de hele maatschappij doortrokken is van klassentegenstellingen.'

De opmerking houdt een belofte in, die in volgende hoofdstukken in

1) Sjaak van der Velden, *Kapitaal en arbeid in de Rotterdamse haven*, Leiden 1982.

ieder opzicht wordt ingelost. Klassenstrijd wordt daar konsekwent als heel wat méér beschouwd dan 'zo nu en dan een staking'. Van der Velden heeft er oog voor, dat arbeiders in jaren waarin er relatief weinig wordt gestaakt, andere strijdvormen hanteren. Hij ziet daarnaast, dat er inderdaad wel omstandigheden zijn waardoor iedere vorm van strijd tijdelijk onmogelijk lijkt, doch dat er ook dan wel degelijk van klassenstrijd sprake is. Het is in een dergelijke periode zó gesteld, schrijft hij, dat initiatief en overwicht bij de ondernemers liggen.

Met wat Van der Velden aldus in zijn inleiding aanstipt en vervolgens met een overstelpende hoeveelheid bewijsmateriaal ondersteunt worden twee veelgehoorde beweringen ontkracht. Hij laat niets heel van de mythe, dat Nederland in de jaren na de tweede wereldoorlog een paradijselijke arbeidsrust zou hebben gekend; hij toont voorts aan hoe dwaas het is om te spreken van 'een herleving van de klassenstrijd' in de tweede helft van de jaren '70 of daaromtrent, aangezien de klassenstrijd nimmer is verflauwd.

De mythe van de 'arbeidsrust' en de mythe van een 'wederopleving' van de klassenstrijd prikt Van der Velden op twee manieren door. In de eerste plaats door te laten zien welke andere strijdvormen de arbeiders toepassen op tijdstippen, dat er niet door hen wordt gestaakt. In de tweede plaats door aan te tonen dat stakingen veel vaker voorkomen dan men zou menen indien men uitsluitend let op de grote konflikten die door hun omvang en hun wat langere duur de krantenpagina's hebben gehaald.

Over stakingen van Nederlandse arbeiders in het algemeen en van Rotterdamse havenarbeiders in 't bijzonder schrijft Van der Velden vele bladzijden. Wat hij betoogt bevestigt in ieder opzicht een zienswijze, die wij al bijna een kwarteeuw lang hebben verkondigd. Wij kunnen daarom moeilijk weerstand bieden aan de verleiding enkele passages uitvoerig te citeren.

Van der Velden merkt - terecht - op, dat het stakingsonderzoek in Nederland nog in de kinderschoenen staat:

"Hoewel er steeds meer verslagen en beschrijvingen verschijnen van aparte stakingen wordt er weinig cijfermatig onderzoek verricht... Als onderzoekers al overzichten geven van stakingen dan geven ze meestal de cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Deze blijken echter zeer onvolledig te zijn. In de Leidse Werkgroep Geschiedenis van de Arbeidersbeweging zijn we ooit eens een onderzoek begonnen naar de na-oorlogse stakingsbeweging te Leiden. Al snel bleek, dat de aan de CBS-cijfers ten grondslag liggende verslagen... soms zeer onvolledig zijn. Alleen al door bestudering van het Leidsch Dagblad vonden we meer stakingen dan officieel verwerkt zijn. Door het bijhouden van een archief van krantenknipsels gedurende de jaren '70 kwam ik ook voor die periode soms hoger uit wat betreft het aantal stakingen dan het CBS opgeeft. Het aantal stakingen in de haven dat ik gevonden heb in tijdschriften, kranten, brochures en verslagen is ook vele malen groter dan het aantal dat verwerkt is door het CBS. Een aardig voorbeeld hiervan is het volgende. Het verslag over 1947 van de Rotterdamse Kamer van Koophandel vermeldt, dat er dat jaar in de haven door staking 40.000 arbeidsuren verloren zijn gegaan. Het CBS geeft op dat er in dat jaar voor de totale sektor verkeer 34.700 uren verloren gingen." 2).

Tussen 1945 en eind '80 zijn er in totaal 113 stakingen en stakinkjes

in de Rotterdamse haven geweest, die Van der Velden heeft kunnen achterhalen. Hij zegt daarover:

"Deze 113 zijn ze zeker nog niet allemaal. Zo beschik ik over 1970 over betere bronnen dan voor andere jaren. In dat jaar heb ik dan ook - naast de grote staking en de proteststaking tegen de loonmaatregel - vijftien kleine wilde akties gevonden. En ook dat is wellicht maar een gedeelte van wat er werkelijk plaats heeft gevonden."

De studie van Sjaak van der Velden ontleent haar betekenis echter bepaald niet alleen aan hetgeen hij meedeelt over het aantal stakingen, de duur ervan of het aantal daarbij betrokken arbeiders. Hij gaat ook uitvoerig in op het karakter van de konflikten. Hij doet dat allereerst in een paragraaf, die gewijd is aan de stakingsbeweging in Nederland in het algemeen en hij besteedt eerst daarna aandacht aan het karakter van de havenstakingen:

"Tijdens de spoorwegstaking van 1903 zien we, hoe de eerste keer dat de Nederlandse arbeiders massaal staken, de tegenstelling tussen vakbonden en arbeiders meteen duidelijk naar voren treedt. In de jaren die daarop volgen komen we het verschijnsel van de wilde staking steeds weer tegen. Het hoogste percentage wilde stakingen is veertig in het jaar 1915 toen de internationale sociaaldemocratie zich als nooit tevoren had verbonden aan de heersende belangen. Toch bedraagt het gemiddelde percentage wilde stakingen in de zesentwintig jaar die vooraf gaan aan 't uitbreken van de tweede wereldoorlog slechts negentien. De geregistreerde stakingsbeweging geeft dus 't beeld te zien van een vakbeweging die vier van de vijf stakingen onder haar hoede neemt. Hoe anders werd dit na de grote kapitalistische vernietigingsoorlog '40-'45. Het gemiddelde percentage wilde stakingen over de jaren 1946-1969 bedraagt 82, waarvan de jaren 1962 en 1966 met honderd procent het absolute hoogtepunt vormen. Na de oorlog blijken de verhoudingen radikaal omgekeerd en neemt de vakbeweging nog slechts één van de vijf stakingen onder haar hoede."

-
- 2) Dezelfde ontdekking die Van der Velden hier beschrijft deden wij op precies dezelfde wijze - namelijk aan de hand van een knipselarchief - toen wij in 1960 het aantal stakingen sinds het einde van de oorlog becijferden. Wij hebben op grond van onze bevindingen herhaaldelijk in 'Daad en Gedachte' het officiële geleuter over de z.g. arbeidsrust in Nederland weerproken. We hebben op grond daarvan destijds ook kritiek geuit op de door Harmsen en Reinalda geschreven 'beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging', waarin klakkeloos de cijfers van het CBS worden gehanteerd. Terloops zij hier opgemerkt, dat Van der Velden omtrent dit boek konstateert, dat de klassenstrijd daarin 'slechts zo nu en dan om de hoek komt kijken'. De konstatering bewijst wederom, dat Van der Velden onder klassenstrijd véél meer verstaat dan alleen maar de 'het vermelden waard zijnde' en dan bovendien nog in hoofdzaak officiële arbeidskonflikten.

Van der Velden wijst erop, dat de vakbeweging na 1970 radikaler leek te worden. Maar, zo zegt hij, 'hier bedriegt de schone schijn', de vakbeweging blijft zich verantwoordelijk voelen voor het reilen en zeilen van de maatschappelijke orde.

"Al de genoemde stakingen (uit de jaren '70 - D & G) lijken niet veel meer tot doel te hebben dan de druk van de pan te nemen, de arbeiders in een ongevaarlijke richting te sturen en de vakbeweging haar betrouwbaarheid als verkoopkartel van de arbeidskracht naar de ondernemers en de arbeiders toe te laten bewijzen...."

Van der Velden voegt hieraan toe, dat hij over de vakbeweging spreekt zonder rekening te houden met de verschillende stromingen en richtingen die daarbinnen bestaan. Wanneer daarmee wel rekening zou worden gehouden, zegt hij, zou het verhaal niet fundamenteel veranderen. Hij beschouwt weliswaar de EVC als aanmerkelijk radikaler dan het NVV, maar 'die centrale ging te gronde aan haar grote verlangen om erkend te worden als onderhandelingspartner in het georganiseerd overleg, een erkenning, die voor een vakbond een levensvoorwaarde is omdat een vakbond die niet erkend is voor arbeiders en ondernemers geen of nauwelijks functie heeft als verkoopkartel van de arbeidskracht'. Bovendien, zegt Van der Velden, heeft de CPN, met 't oog op mogelijke regeringsdeelneming, de EVC gematigd. Maar ook ervoor (in de jaren 1946-1952) was 73% van de stakingen wild. Wanneer rekening wordt gehouden met de EVC verandert het geschetste beeld niet.

We hebben bij dit alles langdurig stilgestaan, omdat er uit blijkt, dat de studie van Sjaak van der Velden veel méér behelst dan alleen maar een beschrijving van de ontwikkelingen in de Rotterdamse haven. Niettemin valt op die ontwikkelingen het accent. Ook waar dat geschiedt echter gaat het in wezen om een algemeen verschijnsel. Immers, niet slechts in de Rotterdamse haven of welke haven ook zijn de technische veranderingen en vernieuwingen het antwoord van de ondernemers op de arbeidersstrijd. Ooit hebben wij in "Daad en Gedachte" aandacht geschonken aan het voortreffelijke boekje waarin de Duitse schrijfster Gisela Bock heeft aangetoond hoe heel de kolossale technische ontwikkeling van het produktieapparaat in de Verenigde Staten tot stand kwam, doordat telkens weer het kapitaal een middel zocht om bepaalde door de arbeiders afgedwongen concessies hun betekenis te ontnemen. Sjaak van der Velden geeft er geen blijk van dat hem het geschrift van Gisela Bock bekend is. Maar over het 'Taylorisme' en het door Henry Ford ontwikkelde lopende band-systeem wijdt hij, op vrijwel eendere wijze als zij, uitvoerig uit.

De desbetreffende hoofdstukken en passages van Van der Veldens studie munten uit door helderheid. Hij behandelt achtereenvolgens de functie van zeehavens en de ontwikkeling van die van Rotterdam (die haar groei in het bijzonder te danken had en heeft aan de voortdurend toenemende betekenis van het Duitse achterland, alsmede aan de sterk gestegen olie-aanvoer). Vervolgens schetst hij de technische veranderingen en vernieuwingen in de goederenoverslag.

Met zeeschepen, zo zet hij uiteen, wordt alleen maar geld verdiend zolang ze varen, niet wanneer ze stil liggen in de een of andere haven. Dientengevolge dient de tijd van laden en lossen zo kort mogelijk te zijn. Dat zou natuurlijk bereikt kunnen worden door meer bootwerkers in te schakelen, maar dat is duur, vooral als gevolg van de sterk gestegen lonen. Je zou, theoretisch gesproken dan, ook naar een absolute verlenging van de arbeids-

dag kunnen streven, zoals de kapitalistische ondernemers uit de 19e eeuw deden. Daaraan valt echter in onze dagen niet te denken. Het is een volstrekte onmogelijkheid. Wat overblijft is een verhoging van de arbeidsproductiviteit. Die kan worden verkregen door steeds andere technieken en ook door verbetering van het arbeidsklimaat. Beide wegen zijn door de havenbaronnen bewandeld, die overigens ook middelen als uitsluiting, ontslag en intimidatie hebben gehanteerd.

Sjaak van der Velden betoogt nadrukkelijk, dat de schepping van een beter arbeidsklimaat - in de Rotterdamse haven moeizaam op gang gekomen en vooral ondernomen door de grote concerns - niets te maken heeft met humanitaire overwegingen, geenszins een bevordering van het welzijn der arbeiders beoogt. De sociale politiek - voor zover de bedrijven die voerden - was gericht op precies hetzelfde doel, dat in de 19e eeuw 'vooruitstrevende' fabrikanten als J.C. van Marken en J.F. Vlekke nastreefden. Van Marken zette bij zekere gelegenheid uiteen, dat zijn optreden niets met filantropie te maken had, maar was ingegeven door het belang van de industriële ondernemer en zijn bedrijf. J.F. Vlekke schreef in het begin van deze eeuw, dat arbeidstijdverkortung de fysieke, morele en intellectuele vermogens van de arbeiders vergroot en hen diensengevolge geschikter maakt voor industriële produktie. Zowat een kleine eeuw eerder had de Britse textiel-fabrikant Robert Owen hetzelfde niet alleen betoogd, maar ook proefondervindelijk aangetoond.

Wat de invoering van nieuwe technieken betreft: deze vergrootten niet slechts de produktiviteit van de arbeid, ze werkten ook arbeidsbesparend, dat wil zeggen ze maakten het mogelijk het aantal arbeidskrachten aanzienlijk te verminderen en de droegen diensengevolge bij tot een vermindering van de loonkosten. Bovendien - en dat was bepaald niet 't minst belangrijke - maakten de nieuwe technieken het havenbedrijf steeds minder afhankelijk van de arbeiders. De macht van de arbeiders over de produktie nam af. Niet de ploeg arbeiders bepaalde meer het arbeidstempo, maar de machine. De arbeidsprocessen werden meer en meer door de komputer gestuurd. De techniek is zo'n belangrijke rol gaan spelen, dat zonder deze zelfs niet meer kan worden gewerkt.

Zoals reeds gezegd, in de studie van Sjaak van der Velden, waarin dit alles tot in details wordt beschreven en verduidelijkt, wordt er geen twijfel over gelaten, dat heel deze technische en sociale ontwikkeling op gang is gebracht door de strijd van de havenarbeiders. Deze kent, zoals die van alle arbeiders, vele vormen. Daarvan noemt Van der Velden naast de staking het ziekteverzuim (het absentisme), de sabotage en diefstal.

Over het laatste deelt Van der Velden belangwekkende bijzonderheden mee. Hij laat zien, dat diefstal door arbeiders iets is dat al vanouds is voorgekomen en niet alleen in de haven. Vervolgens brengt hij cijfers naar voren, die een indruk geven van de omvang waarin op deze wijze de lage lonen worden gekompenseerd. Het aantal door de politie afgehandelde haven-diefstallen bedroeg in 1963 961; in 1964 827; in 1965 792 en in 1966 817. Het aantal gevallen dat door de bedrijven wordt afgehandeld is vier à vijf keer zo groot. Gemiddeld werden tussen '63 en '68 vijftiendertighonderd havendiefstallen per jaar o n t d e k t . Het werkelijke aantal, zo konkludeert Van der Velden, valt met geen pen te beschrijven.

Overigens zet in 1967 een scherpe daling in. Het is het jaar waarin 't gebruik van containers hand over hand toeneemt. Naast alle bedrijfseconomische redenen om op containervervoer over te stappen, beschouwden de

werkgevers deze laad- en lostechniek ook als een middel om havendiefstal-
len tegen te gaan. Zo die techniek al enig resultaat boekte, dan toch in
elk geval maar tijdelijk. In 1974 klaagt de politie over de gigantische
vormen van havendiefstal op dat moment en dan vooral... diefstal uit con-
tainers.

In het aan havendiefstal gewijde hoofdstukje vermeldt Van der Velden
onder meer, dat op 28 juni 1945 een boot met havenarbeiders door de poli-
tie en door de Binnenlandse Strijdkrachten beschoten werd omdat de opvaren-
den van diefstal werden verdacht. Naar aanleiding van die schietpartij en
het politie-optreden is er toen een staking uitgebroken. Ook in 1973 werd
er door zo'n honderd arbeiders gestaakt toen enkele kollega's wegens dief-
stal werden ontslagen. De reacties, aldus Van der Velden, zijn volkomen be-
grijpelijk indien men weet, dat havendiefstal door havenarbeiders bepaald
niet als iets immoreels, veeleer als de doodgewoonste zaak van de wereld
wordt beschouwd. Hij wijst er in dit verband op, dat in het algemeen de
arbeidsverhoudingen in de haven, waar de bazen in bijvoorbeeld de stukgoe-
sektor allerm minst vies van fraude zijn, de door de arbeiders gehuldigde op-
vattingen in de hand werken.

De aan dit alles gewijde paragraaf is een van de vele in Van der Vel-
dens studie, waarin hij zich uitputtend bezig houdt met het dagelijks le-
ven van de arbeiders, hun werkomstandigheden en hun denkpatroon. Maar hij
schrijft niet alleen over de arbeiders, hij schrijft ook over de onderne-
mers, over de ondernemingen; niet zozeer over de kapitalisten dan wel over
het kapitaal, al laat hij niet onvermeld, dat dit havenkapitaal in handen
is van een slechts gering aantal families.

Van der Velden behandelt, nadat hij de techniek van het havenbedrijf
heeft geschilderd, de financieel-ekonomische verhoudingen in de haven. Ach-
tereenvolgens informeert hij de lezer over de centralisatie en de concen-
tratie van de havenbedrijven, spreekt hij over het marktaandeel dat elk
van de grote concerns bezit, over de fusies die er hebben plaats gevonden
en over de gemaakte winsten. Na de arbeiders en de ondernemers als los-
staande groepen te hebben behandeld, gaat hij in op hun onderlinge verhou-
ding. Want, zo verklaart hij terecht, arbeiders en ondernemers zijn enkel
arbeiders en ondernemers doordat zij een relatie hebben, een relatie die
tot stand komt door de koop en de verkoop van de arbeidskracht. Het desbe-
treffende hoofdstuk is getiteld 'De strijd tussen kapitaal en arbeid'. Er
wordt in beschreven hoe de arbeiders de strijd om het loon voerden en op
welke wijze de ondernemers van hun kant terugvochten. Het laatste wordt in
het daaropvolgend hoofdstuk nader uitgewerkt.

De studie die wij hier behandelen bevat naast al het hierboven vermel-
de een chronologisch overzicht van de stakingen in de Rotterdamse haven.
Van die stakingen zegt Van der Velden dat zij 'met het ene been midden in
de maatschappij' staan, maar dat 'de stakende arbeiders zich met het ande-
re been daarbuiten plaatsen'. Het is, dunkt ons, zijn manier om datgene te
formuleren, wat Rosa Luxemburg eens uitdrukte met de woorden, dat 'achter
iedere staking het monster van de revolutie loerde'. Van de omvangrijkste
en langdurigste stakingen geeft hij vervolgens korte beschrijvingen. Van
die grote stakingen zegt hij, dat ze op drie na allemaal 'wild' zijn in de
zin van niet geleid door de erkende vakbeweging. Wel zijn er enkele die ge-
leid worden door de niet erkende EVC, maar zelfs in die gevallen zetten de
arbeiders hun zin door tegen die van de leiding in. Voorts konstateert
Van der Velden, dat de arbeiders in hun akties zich vrijwel iedere keer

buiten de grenzen begeven van wat maatschappelijk aanvaardbaar wordt geacht. Dat verklaart, zo vervolgt hij, de felheid waarmee de heersende klasse, dat wil zeggen: ondernemersdom en overheid, iedere keer weer tegen hen optreedt:

"De politieke kleur van de autoriteiten doet hierbij niet ter zake.... ook voormannen van de PvdA blazen hun partij mee. Drees, Den Uyl, burgemeester Thomassen en burgemeester Van der Louw keerden zich in de loop der jaren tegen de arbeiders. In 1979 steunde de Pacifistisch Socialistische Partij de stakers van geen kant en in het algemeen kan gezegd worden dat de CPN alleen aan de kant van de stakers staat als ze zelf een vinger in de pap heeft."

Het zal onze lezers duidelijk zijn, dat wij de skriptie van Sjaak van der Velden een voortreffelijk geschrift vinden. Dát om het scherpe beeld dat daarin van de Rotterdamse haven wordt gegeven en tevens om het realistische beeld dat er uit oprijst van de arbeidersstrijd. Tenslotte zij nog vermeld, dat aan de tekst vele illustratieve schema's en tabellen zijn toegevoegd, dat er een omvangrijk notenapparaat is, dat verwijst naar de gebruikte bronnen, alsmede een indrukwekkende literatuuropgave.

=====

MAAT WAS VOL VOOR HET TREINPERSONEEL

Op zaterdag voor pinksteren schreef *NRC/Handelsblad* in een kommentaar op de treinstakingen: "Kennelijk is de aktiebereidheid van het NS-personeel dat lid is van de vervoersbond FNV zo groot gebleken dat de bond geen kans meer zag om een plotselinge stakingsaktie te voorkomen." Met die woorden, geloven wij, wordt de spijker precies op z'n kop geslagen. Het is bepaald niet de vervoersbond geweest die er bij de leden op heeft aangedrongen de arbeid neer te leggen, 't zijn omgekeerd de leden geweest die op de bondsleiding zoveel druk hebben uitgeoefend, dat haar geen andere weg meer openbleef dan het hanteren van wat men in vakbondskringen het uiterste middel pleegt te noemen.

Deze zienswijze wordt bevestigd door een uitspraak van bestuurder J. Koster van de vervoersbond in kwestie, die tot een verslaggever van *De Volkskrant* heeft gezegd, dat hij er niet zeker van was, dat de leden van 'wilde' akties zouden afzien indien de president van de Utrechtse rechtbank de stakingen zou veroordelen.

Wij schrijven deze regels tijdens het pinksterweekeinde en weten dus op dit moment niet wat of de spoorjongens bij een vrijwel zeker schijnend verbod van de staking op dinsdag na pinksteren zullen doen. Maar ook wanneer er géén 'wilde' stakingen komen, zijn de woorden van Koster tekenend voor de situatie. Het feit, dat hij het niet voor uitgesloten houdt, dat machinisten en conducteurs buiten de vervoersbond om de strijd tegen de spoorwegdirectie zouden voortzetten, bewijst dat het de achterban is die van strijd lust blaakt. Om die reden, menen wij, is het dan ook juist om van een staking van het treinpersoneel te spreken, dan van een staking van

de vervoersbond FNV. Waarmee men te maken had, was een woede-uitbarsting die, naar *Het Parool* terecht konstateerde, al h  el lang te voorzien was, zeker na de kleine blokkade-akties die personeelsleden van de NS hier en daar in april ondernamen en die men zich ongetwijfeld nog wel herinneren zal van de desbetreffende foto's in de kranten. Men kon ze als waarschuwingsschoten voor de boeg beschouwen en men moet vaststellen, dat de directie in Utrecht de waarschuwing die ervan uitging eenvoudig niet ter harte heeft willen nemen, noch de steeds groter wordende wrevel bij het personeel heeft willen opmerken.

Niet minder kortzichtig was, naar te verwachten viel, de ambtshalve direkt bij het konflikt betrokken minister, mevrouw Neelie Smit-Kroes, die door *Het Parool* "de voor het openbaar vervoer zo ongeveer de rampzaligste minister" is genoemd, "die Nederland ooit heeft gekend". Zij "kraaide meteen", zoals deze krant het uitdrukte, dat de akties "schandelijk en niet acceptabel" waren en zij beschuldigde in één adem de vervoersbond FNV ervan, dat deze "op onverantwoordelijke wijze misbruik van het stakingsmiddel" maakte. Dat de vervoersbond, gegeven de druk van onder op, niet anders k  n handelen, dat hij geen andere mogelijkheid had, daarvoor heeft mevrouw Smit geen oog, dat gaat haar begrip te boven.

Zij ziet niet in, dat ten eerste de bond het voortouw wel moet nemen, wilde hij geen aanzienlijk gezichtsverlies riskeren en daarmee de mogelijkheid verkleinen om zijn funktie van bemiddelaar tussen kapitaal en arbeid in deze samenleving naar behoren en op 'verantwoorde' wijze te vervullen. Het ontgaat haar vervolgens ook, dat een officiële staking veel meer kans biedt om de stakers in het gareel en binnen de perken te houden en dat 'wilde' akties, dat wil zeggen akties die niet op last van een bond begonnen zijn, ook veel moeilijker door een bond kunnen worden opgeheven. Als de heersende klasse van de vakbeweging verlangt, dat zij haar 'verantwoordelijkheid' (tegenover het kapitaal en tegenover de burgerlijke samenleving) bewust is - en dat doet de heersende klasse en dat doet derhalve ook de bewindsvrouwe van wie wij hier spreken - dan was er voor haar eerder aanleiding om de vervoersbond FNV te prijzen dan te kapittelen.

Haar partijgenoot Nijpels beschuldigde de vervoersbond FNV ervan terug te vallen "op de oude recepten van Arie Groenevelt". De fraktievoorzitter van de V.V.D. in de Tweede Kamer gaf er met die woorden blijk van, dat hij volstrekt nooit heeft bemerkt dat Groenevelt nooit anders dan een radikale schijn op zich heeft geladen terwille van zijn achterban en alleen maar verkondigde dat hij "op de barrikade" zou klimmen om door middel van een dergelijke verzekering de leden van zijn industriebond van de barrikaden verre te houden.

Nijpels zei meer. Hij noemde de staking van het spoorwegpersoneel een "politieke staking" en hij vroeg of de PvdA "daar nu eindelijk eens duidelijk afstand van wilde nemen". De jongeheer Nijpels is op zijn wenken bediend. Vrijdag voor pinksteren - de akties van het treinpersoneel waren nog geen 36 uur aan de gang - verzocht de heer Den Uyl de vervoersbond om "nog eens goed te overwegen of het stakingsmiddel wel evenredig was aan het doel". De heer Den Uyl wees er daarbij op, dat het konflikt "groot ongerief" betekende "voor tal van mensen". Zo men in die woorden geen 'duidelijk afstand nemen' wil zien, men zal toch moeilijk kunnen beweren dat daarmee de stakers een hart onder de riem gestoken werd.

Dat overigens was al evenmin het geval met de woorden waarmee Den Uyl zich keerde tegen Nijpels' uitspraak dat de treinstaking iets 'onbehoor-

lijks' zou wezen. "In Nederland", aldus de PvdA-voorman, "maakt de rechter uit of een staking rechtmatig is of niet." Daarmee verwees hij naar het feit, dat hier te lande de rechtmatigheid van een staking getoetst pleegt te worden aan de wetten, die de juridische vertaling zijn van de burgerlijke, dat wil zeggen de kapitalistische verhoudingen. Met elkaar vormen die wetten het recht, dat het recht van de heersende klasse is. De arbeiders kunnen die heersende klasse toeroepen, dat h   r recht h  n recht niet is. Maar dat, wat volgens het bestaande recht onrechtmatig is, voor de arbeidende klasse volstrekt niet onrechtmatig hoeft te zijn, dat schijnt voor de heer Den Uyl niet te tellen. Hij roept weliswaar dat jongeheer Nijpels zijn mond moet houden, maar hij plaatst zich niettemin, zoals ook niet anders te verwachten viel, op de bodem van de burgerlijke rechtsverhoudingen en de burgerlijke maatschappij. Maar dat zijn nu net precies de verhoudingen waarmee strijdende arbeiders en dus ook de strijdende spoorwegarbeiders onherroepelijk in botsing komen.

Een vakbond, instituut van de burgerlijke samenleving, kan zich die konfrontatie, waartoe de arbeiders als arbeiders genoodzaakt worden, niet veroorloven. Indien de rechter de spoorwegstaking verbiedt zal daarom de vervoersbond FNV haar moeten opheffen. Wat of de arbeiders dan zullen doen staat te bezien. Indien zij, wat bestuurder Koster niet voor onmogelijk houdt, de strijd zelfstandig voortzetten, dan zullen wij ongetwijfeld op hun akties terugkomen.

GEEN NIEUWE 'KULTURELE REVOLUTIE'

Willem van Kemenade, de korrespondent van *NRC/Handelsblad* in China, heeft onlangs in een uitvoerig artikel over de huidige situatie in de Chinese Volksrepubliek gekonstateerd, dat zij die tijdens de zogenaamde 'Kulturele Revolutie' werden vervolgd, thans in 't onmetelijke land de macht uitoefenen. De belangrijkste van die huidige machthebbers is Deng Xiaoping, wiens hervormingen, schrijft de journalist, stevig op de rails lijken te staan. Wat de 'Kulturele Revolutie' in feite was, onderzoekt Van Kemenade niet. Hij lijkt haar bepaald niet te zien als de machtsstrijd tussen de nieuwe managers en de oude partijbureaucratie. Niettemin acht hij een nieuwe 'Kulturele Revolutie' vrijwel uitgesloten. Daarvoor is, zegt hij, de deur te ver open. Welke deur zegt hij er niet bij. Maar we zijn het met hem eens. De deur die toegang geeft naar die verhoudingen waaraan de nieuwe managersklasse haar ontstaan dankt, kan niet meer worden dichtgeworpen.

REKTIKATIE

Op het voorblad van het vorige nummer (mei 1986 dus) is per abuis nummer 8 getikt. Dat is natuurlijk onjuist. Dat moet nummer 5 (vijf) zijn.